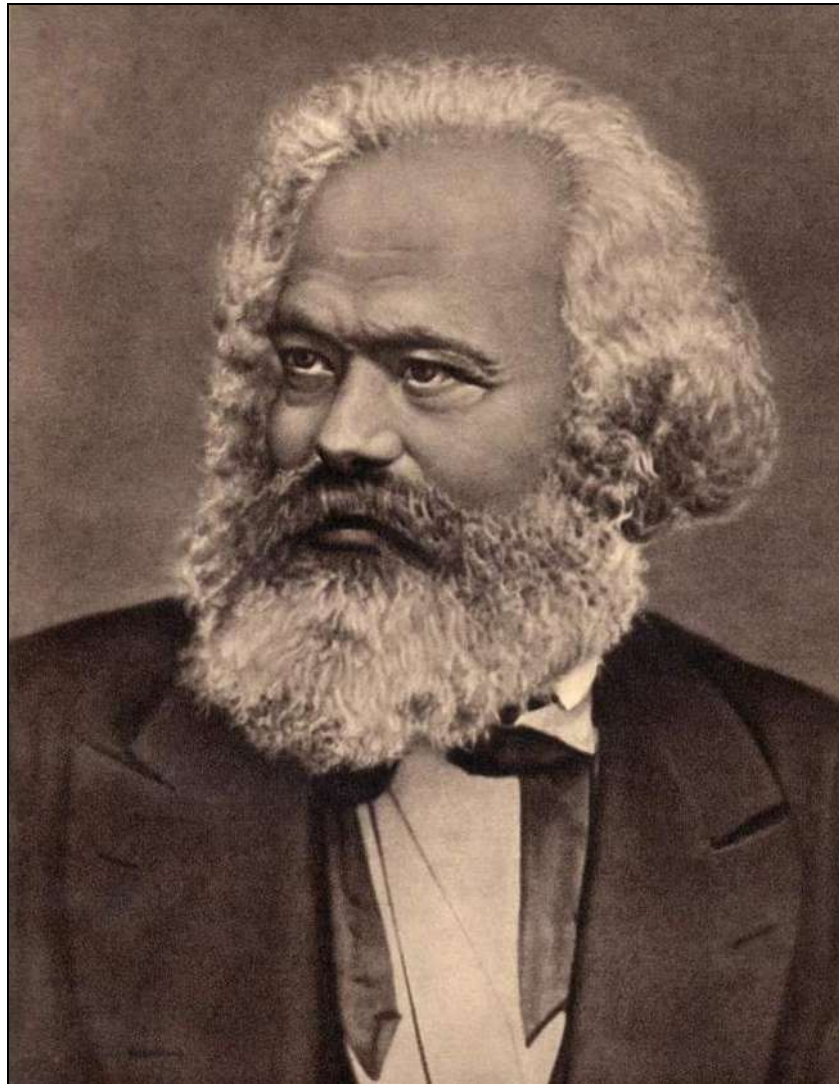

ڪارل مارڪس

حياتيءَ جو مختصر احوال

عوامي ڪتاب تهر
گاڏي کاتو حيدرآباد

ڪارل مارڪس

(پورهيتن جون تقديرون بدلائيندڙ
دنيا جو عظيم ڏاهو انسان)

(حياتيءَ جو مختصر احوال)

ليکڪ: ابن پارس

انتساب

سند جي عظيم سپر
۽ مارڪسي ڏاهي
قائد انقلاب

رسول بخش پليجو

ڪي سڪ ۽ سنيھ سان
ارپيان ٿو -

- ابن پارس

ٽيڪسٽ انٽري ۽ اي بڪ ڪمپوزنگ: سڪندر علي ابڙو، قمبر علي خان

وڌيڪ ڪتابن لاءِ ڪلڪ ڪريو: <http://geocities.com/sindhiawami>

ڪي ماڻهو هن ڌرتيءَ جو مانُ ٿي جيئڻ کي معنيٰ ۽ مطلب ڏئي ڇڏيندا آهن، حياتيءَ جي اڻ هوند، عذابن ۽ ايڏائڻ سان لڙڻ جي وٽ ڏئي ويندا آهن ۽ ماڻهو واقعي ماڻهو ٿي هن اهنجن پيريل نانصاف دنيا سان وڙهي جنگ جوڻي کيس بلڪل بدلائي، اٽلائي کيس سهنج، سک پريل، منصف ۽ خوبصورت دنيا ۾ مٽي ڇڏيندا آهن ۽ ٻيا انهن کي ڏسي اهڙي سڌ ڪرڻ لڳندا آهن.

اهڙي ئي هڪ مانائتي مڙيادار شخصيت جو نانءُ آهي ڪارل مارڪس، جنهن سموري حياتي، دربدري ۽ جلاوطنيءَ جي اڪٽ اماس جي حوالي ڪري، بڪ، بيروزگاري ۽ ڏک ڏولاوا هڪ عظيم مقصد خاطر قبول ڪري ورتا ۽ دنيا کي بدلائڻ جا سولا سيبتا ۽ سائنسي طريقا ايجاد ڪري مظلومن، محڪومن، ڦريل ۽ ڌٽريل انسانن کي نئون ساهه ۽ جيئڻ جو صحيح ڍنگ سيکاريو ۽ جي اڄ تائين بدنصيب انسانن لاءِ روشن ۽ خوشحال مستقبل طرف ’ميل پٿر‘ جو ڪم ڏئي رهيا آهن. هن انساني جدوجهد کي هڪ عملي موڙ ڏنو ۽ حقيقت پسنديءَ جي رنگ سان تاريخ کي سمجهايو. مارڪس پنهنجي وجود ۾ هڪ مشن، هڪ اداري ۽ هڪ ليجنڊ جي حيثيت رکي ٿو. اهڙي يگاني شخصيت تي لکندي ميڪ ليلن چئي ٿو.

”ويهين صديءَ جي سماجي سائنس جي سڄي وايو منڊل تي سڀ کان وڌيڪ مانائتي ۽ متاثر ڪندڙ شخصيت.“ (ڏسو امريڪانا انسائيڪلوپيڊيا، صفحو 387)

مارڪس جي وڏن ڪارنامن مان هڪ ڪارنامو آهي خشڪ فلسفي کي ماڻهن لاءِ نهايت سٺائي، سولي ۽ عملي سائنس جي شڪل ۾ پيش ڪرڻ. هن کان اول ڪو فلسفي کي پڙهڻ ته پري رهيو، ٻڌڻ به پسند ڪونه ڪندو هو ته اهو رڳو ماڻهن کي منجهائي موڳي ڪرڻ جو نانءُ آهي. ڪائنات جي پيدائش، زندگيءَ جو مقصد، سماجن جو متحجڻ ۽ حياتي موت جا اسرار ماڻهن کي پيا حيران پريشان ڪندا هئا. ڪو ڪيئن چوي ته ڪو ڪيئن. عام ماڻهو ڪنهن کي مڃي ڪنهن کي ٽڏي. نه ڪجهه سمجهه ۾ ايندو هو نه يقين ئي ڪري سگهيو هو. صرف مارڪس ئي

ان کي سادي ۽ آسان انداز ۾ نهايت سٺائي ۽ سائنسي دليلن سان پيش ڪري هنن مونجهارن کي هميشه لاءِ حل ڪري ڇڏيو.

هاڻي هي ڪتابي فلسفو نه رهيو آهي، نه ئي ڪجهه دانشورن ۽ مفڪرن جي ميراث جي بند ڪمرن ۾ ويهي لکن به پاڻ، پڙهن به پاڻ، ته سمجهن به پاڻ. عام ماڻهو وات پٽيو پيو کين ڏسي، پر ساڳيو فلسفو هاڻي مارڪسي ڏانءَ سان جديد دور جي سماجي جدوجهد جو وڏي ۾ وڏو طاقتور نظرياتي هٿيار بڻجي چڪو آهي. جنهن سان سموري انسانذات جي قسمت ۽ آئيندو ڳنڍيل آهي. صرف هي فلسفو ئي سماجي معنيٰ ۾ هڪ مڪمل ضابطه حيات آهي ۽ هن ڌرتي ۽ هن سماج جي اوسر ۽ تبديليءَ لاءِ هڪ انقلابي عمل آهي. جنهن کي ڪنهن به قوم جو پورهيت طبقو پوري طرح سمجهي هضم ڪري ۽ ان جي عملي پاسن کي تخليقي انداز ۾ پنهنجن حالتن سان لاڳاپي، انقلاب آڻي به سگهجي ٿو ۽ ان کي برقرار به رکي سگهجي ٿو.

هن فلسفي جو بيان مکيه طرح ٻن ڪتابن ۾ ملي ٿو، هڪ ڪميونسٽ مينيفسٽو (پٽرنامو) جو 1848ع ۾ لکيو ويو ۽ جنهن جي ڇپجڻ سان ئي يورپ ۾ انقلاب جي لهر ڦٽي نڪتي ۽ ٻيو ڪتاب آهي ٽن جلدن ۾ ”ڪئيپٽل“ (سرمایو) جي نالي سان، جنهن کي سڄي دنيا جا ڪميونسٽ ’بائبل‘ ڪري سمجهندا آهن. جنهن جي مضمون ۽ مٿي تي ئي مارڪسزم بيٺل آهي. هي مارڪس ۽ اينگلس جي گڏيل ذهني پوري ۽ جدوجهد جو نتيجو ۽ نچوڙ آهي.

هينئر اسين اهڙي ڏاهي جي زندگيءَ تي نظر وجهون ٿا: ڪارل مارڪس، عظيم انقلابي سماجواد، عمرانيات ۽ اقتصاديات جو ماهر، تراير (جرمنيءَ) جي شهر ۾ مئي 1818ع ڌاري، هڪ يهودي (Jew) جي گهر ستن ٻارن ۾ پيدا ٿيو، ۽ اتفاق سان مارڪس کي خود به ست ٻار ڄاوا هئا. سندس والد اينرخ مارڪس هڪ عمدو وڪيل ۽ اعلى ذهن جو مالڪ هو. جنهن جو واسطو پڻ ڪانٽ ۽ والٽيئر (مشهور فلسفي) جي عملي تحريڪ سان هو. هن پڻ پنهنجي صوبي پرشيا ۾ دستوري تحريڪن لاءِ ڪيل مظاهرن ۾ سرگرم حصو ورتو. سندس ماءُ انيرٽيا پريسبرگ جو تعلق هالينڊ سان هو جنهن کي صحيح جرمن ڳالهائڻ آخري دم تائين نه آئي. مارڪس جو پيءُ جنهن جو اصل نالو هرسشل هو، سندس پيدائش کان سال ڏيڍ اول پنهنجي پيشورانہ مجبورين تحت عيسائي (اينرخ) ٿيو ۽ مارڪس به ڄمڻ بعد ڇهن ستن سالن جي عمر ۾ عيسائي ڪيو ويو.

مارڪس نه گوڻي (جرمن شاعر) وانگر ماءُ جو البيلو پٽ رهيو ۽ نه ئي لسينگ يا شلر وانگر پيءُ جو سڪيلتو. سندس پيءُ هن جي ويهين سالگره کانپوءِ گذاري ويو. جنهن کي پٽ لاءِ ڪابه ڳڻتي نه ڳاريندي هئي، جو کيس مارڪس ۾ هميشه سنگمرمر جهڙي سختي ۽ مضبوطي نظر ايندي هئي، جا سندس نمائي طبيعت کان نهايت مختلف هئي. هن پنهنجي نهايت آزاد ۽ انسانيت پسند طبيعت تحت مارڪس کي پڻ مڪمل آزادي ڏني هئي، جنهن سندس شخصيت کي اڃا وڌيڪ مضبوط ڪيو هو. مارڪس 1830 کان 1835 تائين تراير جي هاءِ اسڪول ۾ تعليم ورتي، جنهن اسڪول تي پڻ آزاد خيال استادن ۽ شاگردن رکڻ جي شڪ ۾ پوليس جي ڪڙي نظر لڳل هوندي هئي جو پوليس چوڪسيءَ ۾ ڏنل هو. مارڪس ننڍي عمر کان ئي لکڻ شروع ڪيو، هن جي ابتدائي لکڻين ۾ هڪ عيسائي جي عقيدت ۽ انسانيت لاءِ پاڻ قربان ڪرڻ جا جذبا نهايت گهرا ملن ٿا. هن شاعري پڻ ڪئي.

1835ع ۾ ميٽرڪ پاس ڪيائين، جنهن جا خاص مضمون هئا يوناني، رومي مثالا جي (ڪٿائون)، تاريخ ۽ فنون (آرٽس). تعليم دوران شاگردن جي تحريڪن ۾ پڻ ڀرپور حصو ورتائين ۽ هڪ دؤر ۾ مقابلو (Duel) به وڙهيو. هن ٽيورن ڪلب ۽ شاعرن جي ڪلب ۾ پڻ شرڪت ڪئي، جنهن ۾ ڪيترا سياسي ڪارڪن پڻ حصو وٺندا هئا، ان وقت بون (اولهه جرمني جي گاديءَ جو هنڌ) سياسي بغاوتن جي تحريڪن کان گهڻو بدنام هو. مارڪس خير هڪ سال کان پوءِ ئي 1836ع ۾ بون ڇڏي برلن يونيورسٽي ۾ اچي قانون ۽ فلسفو پڙهڻ لاءِ پهتو.

هينئر مارڪس 18 سالن جي طوفاني عمر ۾ داخل ٿيو، جا هر هڪ لاءِ حياتيءَ جا نوان موڙ ۽ موجون کڻي، دل ۾ محبت جا مڇ ۽ اکين ۾ اڏامندڙ سڀنا وجهي ڇڏيندي آهي ۽ ماڻهوءَ لاءِ پاڻ سنڀالڻ ڏکيو ٿي پوندو آهي، مارڪس به هن مستي واري موڙ تي پنهنجي بالڀڻ جي ساٿيءَ سان اچي مليو. هوءَ سندس وڏي پيڻ صوفي جي گهاٽي ساهيڙي هئي.

صوفيءَ جي صدي ٻن جوان دلين کي گڏ ڌڙڪڻ جو موقعو مليو ۽ پوءِ هو ڪڏهن به نه وڇڙڻ لاءِ اچي مليا. انسانن جي هن اعلى اڳواڻ جي شروعاتي ڄمار ۾ اها سڀ کان پهرين، سڀ کان سهڻي ۽ پرمسرت ڪاميابي هئي، جا سندس پيءُ کي به نه پئي آئي. پر پوءِ چوڪريءَ جي 'اعلى ذهن' ۽ اڻ مٽ قربانيءَ جو جذبو، جو عام چوڪرين کان گهڻو انوکو هو. کيس آڻ مڃائڻ ۾ سرخرو ٿيو.

جينی وان وئفلین نه صرف غیر معمولی حسین هئي پر هو غیر معمولی جذبی ۽ ڪردار جي پڻ مالڪ هئي. هوءَ مارڪس کان چار سال وڏي، عمر جي ويهين ڏهاڪي ۾ هئي. پرپور جوپن، بي مثال سونهن ۽ هڪ وڏ گهراڻي هوندي هو ڪيترن جي خوابن جي شهزادي ۽ خيالن جي ملڪ هئي. سندس پيءُ جو تعلق ملٽري ۽ انتظامي حلقی سان هو. نظرياتي طرح هو فرانسيسي سوشلسٽ سينٽ سمن جو پوئلڳ هو.

جينی چاهي ها ته وڏ کان وڏ گهراڻي جو گهوت کيس ملي سگهيو ٿي، پر مارڪس جي پيءُ جي لفظن ۾ هن ”پنهنجي شرطيه خوشحال آئیندي کي مارڪس لاءِ هڪ پوائتي ۽ غير يقيني مستقبل تي قربان ڪري ڇڏيو.“ سندس دوربين نگاه کان ته ڪڏهن مارڪس جو پيءُ به چرڪي پوندو هو. مارڪس جي زندگيءَ جي زهرن ۾ هن هميشه پئي پنهنجو امرت اوتيو. سندس پریشانين کي نهايت بهادريءَ سان وندايو ۽ هر ڏکي وقت ۾ اڏول ساڻي جيان کيس سنڀاليو ۽ سنواريو. زندگي جا بي رحم زخم ڪلندي سٺا ۽ پيار جي ملم سان سندس گهاٽو پريا ۽ صحيح معنیٰ ۾ مارڪسي ساڻي ۽ ڪامريڊ جو ڪردار ادا ڪيو. سندس تمام تحریرن ۾ جي، اڄ اڻ لپ آهن، هڪ شينهن جهڙو حوصلو ملي ٿو. گوڻي جي لفظن ۾ ”هر مود ۾ مست ۽ سچو ساڻي“ اهي پل ته خوشحاليءَ جا ڏينهن هجن يا بدحاليءَ جون ڪاريون راتيون، چاهي پنهنجي معصوم ٻار جي غربت سبب موت تي کيس ڪفن دفن نه ڏيڻ جون لاچارين ۽ محروم زندگيءَ جا برباد ۽ محتاج سال، پر ويهن سالن جي هن سات ۾ جينی ڪڏهن به جهوپو نه کاڌو، هار نه مڃي ۽ سنگ نه ٽوڙيو. مارڪس به سڄي عمر سندس ساراھ جا ڍڪ پريا ۽ مرندي گهڙيءَ تائين نهايت گنجير آواز ۾ جينی سان گهاريل گهڙين کي دل ڌاريندڙ آواز ۾ آلاپيندو رهيو ۽ انهن ساروڻين ۾ ئي ساھ ڇڏيائين.

قصو ڪوتاهه ته مارڪس برلن پهتو، جينيءَ سان مڱڻي جي باوجود سندس پيءُ جو لکيل 1846ع وارو خط جنهن ۾ هن پهرين جولاءِ تي نه صرف پنهنجي اجازت جو اقرار ڪيو پر پنهنجي ان خواهش جو به اظهار ڪيو ته سندس پٽ مارڪس، قانون ۽ سياسي معشيت پڙهڻ لاءِ برلن يونيورسٽيءَ ۾ داخل ٿئي. جنهن مان اها ڳالهه واضح ٿئي ٿي ته تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ هن پيار ڪندڙن کي ڪجهه وقت لاءِ ڌار ضرور ٿيڻ گهرجي.

۽ مارڪس برلن يونيورسٽيءَ ۾ داخل ٿي ويو، جو سندس محبت جينيءَ جو پڻ اهو اسرار هو ته هو مستقبل ۾ شادي ڪندا ۽ في الحال مارڪس محبت جو پوت ذهن تان لاهي پوري اورچائي سان پڙهڻ ۾ ڌيان ڏئي، جنهن جو مارڪس پڻ وعدو ڪيو هو. پر جوانيءَ جا اهي وعدا ته پاڻيءَ تي ليڪ ٿي ثابت ٿيندا آهن، مارڪس بيشڪ هڪ مڻو ٿي پڙهڻ ۾ لڳي ويو پر سندس دل جينيءَ ڏانهن ڀٽڪندي رهي. جنهن جو اظهار هن پنهنجن ٻارن کي ان بابت ٻڌائيندي ڪيو هو ته ان دور ۾ سندس بي صبر دل سندن ماءُ لاءِ ڦٽڪندي رهي ۽ تيسين کيس قرار نه آيو جيسين کين هڪٻئي کي خط لکڻ جي اجازت ملي. پوءِ به برلن پهچڻ تي پوري سال بعد ئي کيس جينيءَ جو پيارپريو خط مليو.

سچ جو بي غرض ۽ اڻٽڪ ٻولائو

سچ ڄاڻڻ جي سندس بي قرار جبلت جي پروڙ اسان کي سندس هڪ لکيل خط مان پئي ٿي. جو هن نومبر 1837ع تي پنهنجي ساٿين ڏانهن لکيو هو. اهڙيءَ جوانيءَ ۾ به مارڪس ڪيئن نه اورچائيءَ ۽ اٽل ارادن سان اصل سچ ڳولڻ جو اٽڪ چارڻ رهيو جو ڪم ڪندي ڪندي سندس بدن ساڻو ٿي پوندو هو، پر ڄاڻ جي اُچ نه اُجهندي هئي؛ پاڻ نهايت بي رحم رويو ۽ ڪڙي خود تنقيد روا رکندو هو، جو ڪٿي به ڪنهن غلطي ڪرڻ جو انديشو ٿي هوندو هيس ته دل جي سڀني سڌن کي سخت نوڪر هڻي پاڻ سان وڙهڻ لاءِ چيلو ٻڌي اُٿي ڪڙو ٿيندو هو. مارڪس مطابق کيس قانون کان وڌيڪ تاريخ ۽ فلسفي سان لڳاؤ هو. جن لاءِ هن کي استاد جي گهڻي ليڪچرن جي به ضرورت نه هئي. بنيادي طرح هو هڪ وڏو مفڪر هو، جو يونيورسٽيءَ پڙهائي دوران پڻ آزادانه ڪم ڪندو هو ۽ هڪ سال جي مختصر مدي اندر ئي هن ڏهن سالن جو ڪم ڪري ورتو. اهو سڀ سندس خودمختيارانه ڪم ڪرڻ جو انداز هو نه ته يونيورسٽيءَ جي سست ۽ اجائي ڊيگهه واري انداز ۾ ته هو ڏهن سالن اندر به اهو ڪجهه حاصل نه ڪري سگهي ها جو هن هڪ سال جي پورهئي اندر ماڻيو هو.

برلن ۾ پيار جي دنيا جو ته ڏيک ئي ڏيکيو هو، جنهن ۾ سڪڙي اميد ئي هئي، باقي ساھ ته پئي يار سان ملڻ لئه ستون ڏنيون. بس پوءِ مارڪس هو ۽ سسئيءَ جا سور هئا، جدائيءَ جا پهڻ هئا ۽ جينيءَ جو پاڇو به پري هو. اندر جا اُڌما جي حساس ۽ ذهين ماڻهن کان لکايو نه پئي لکيا، شعرن جي صورت وٺي اُپامي

نڪتا ۽ سڄا سارا ٽي نوٽ بڪ ڀرجي ويا. جنهن تي ارپنا لکيل هئي ”پنهنجي پياري سدا ملوڪ جيني وان وئفيلين جي نالي“ جيڪي ڊسمبر 1836 ڌاري جينيءَ جي هٿن ۾ پهتا. بس پڙهڻو هو ۽ نينهن نيسارا ڪري وهڻ لڳو، اهڙي اداسي ۽ خوشي گاڏڙ جذبن جي خبر مارڪس جي پيٽ صوفيءَ ٻڌائي.

پر شاعري سندس مستقل شوق نه رهيو جنهن جو هن پوءِ پنهنجي خط ۾ ذڪر ڪيو. باقي سندس سائنسي لکڻين کيس جرمن ادب ۾ هڪ مانائتي جاءِ ڏني. پراثر لکڻين ۽ مضبوط زبان کيس جرمن ادب جي انهن ڳاڙ ڳڻيل اديبن جي ست ۾ شامل ڪيو، جي لکڻين ۾ حسن لطافت جو خاصو خيال رکندا آهن.

هتي (برلن ۾) ئي کيس هيگل (خارجي خيال پرست) جي فلسفي جي ڪشش محسوس ٿي. هي مشڪل سان 20 ورهين جو هو ته هن هيگل ڪلب ۾ شرڪت ڪئي ۽ معمول مطابق جلد ئي ان جو مرڪز بڻجي ويو ۽ پاڻ کان ڏه سال وڏن بائير ۽ ڪوپن ٻنهي سندس غير معمولي ذهانت کي مڃي کيس قبول ڪري ورتو.

پر اڳتي هلي هيگل جي خيال پرست جدليات کي ننديندي مارڪس سائنسي سوچ ۽ مادي فلسفي سان کيس سنئون ڪري ڇڏيو ته هيگل جي فلسفي وانگر هي دنيا رڳو انساني شعور جي پيداوار ناهي پر هي حقيقي دنيا ئي انساني سمجھ ۽ شعور جي محرڪ آهي. ان لاءِ مارڪس چيو ته ”هيگل جي جدليات ابتي بيبي آهي ان ڪري کيس سڌو ڪري پيرن تي بيهارڻو آهي ۽ سندس مٿو مٿي جهلڻو پوندو.“

اتان جي ماحول ۾ هن فلسفي جو تمام گهڻو اثر موجود هو ۽ هيگل جي پوئلڳ نوجوانن جو تعداد ڪاٿي کان ٻاهر هو، پر هن کي اهڙي ”بت“ بڻائڻ واري روش کان بچان اچڻ لڳي جو شاگردن جو چو طرف اهڙو ئي رويو هوندو هو، جنهن کان اڳتي هلي حڪومت پڻ ڊڄي وئي ۽ پرشين سرڪار ڪيترن نوجوانن کان خوف کائيندي کين يونيورسٽي مان نيڪالي ڏئي ڇڏي. مارڪس تعليمي ميدان ۾ ڊاڪٽريٽ ڊگريءَ لاءِ پنهنجو مقالو پيش ڪيو جو جڻا يونيورسٽيءَ اپريل 1841 ۾ منظور ڪري کيس ڊگري ڏني، هن ٿيسس ۾ مارڪس هيگل جي فلسفي جي روشنيءَ ۾، ڊيموڪريٽس ۽ ائپيڪيورس جي فطري فلسفن جي وچ ۾ فرق جي وضاحت ڪئي هئي.

1841ع ۾ ئي مارڪس ۽ سندس سوچ جا ٻيا ساٿي هڪ ڪتاب (The essence of Christianity) ”عيسائيت جي جوهر“ کان گهڻو متاثر ٿيا. هن ڪتاب ۾ لڊاخ فيورباخ نهايت ڪاميابيءَ سان هيگل جي جدليات تي مادي نقطئه نظر کان مؤثر

تنقيد ڪئي آهي. هن کان پوءِ مارڪس پڻ ان جاکوڙ ۾ لڳي ويو ته ڪيئن به فيورباخ جي ماديت کي هيگل جي جدليات سان ملائي هڪ ڪجي. آخر انهيءَ جاکوڙ ئي ’جدلياتي ماديت‘ جهڙي بي مثال سائنس تخليق ڪري ورتي جنهن دنيا جي سڀني مونجهارن کي سنواري سڌو ڪري وڌو ۽ فلسفي جي دنيا ۾ انقلاب آڻي ڇڏيو. هن اخبارن ۾ پڻ اهڙا ليک لکڻ شروع ڪيا. هن پريس تي وڌل سنسرشپ کي اخلاقي برائي ڄاڻايو جنهن جا نتيجا نهايت آگرا ۽ برا ٿي نڪرندا. 15 آڪٽوبر 1842ع تي هو هڪ اخبار Rheinische Zeitung جو ايڊيٽر ٿيو. حالانڪ منڍ ۾ هن جو خيال يونيورسٽيءَ ۾ استاد ٿيڻ جو هو. پر پوءِ بائير جي برطرف ٿيندي ئي هن سياسي ۽ اقتصادي ليک لکڻ شروع ڪيا. هيئر ايڊيٽر ٿيڻ کانپوءِ هن دل کولي سماجي ۽ اقتصادي برائين تي ايڊيٽوريل لکڻ شروع ڪيا. جن ۾ ڪميونزم جي نئين وايو منڊل جو پڻ ذڪر هوندو هو. هيئر مٿائنس هيگل جو اثر به آهستي آهستي لهڻ لڳو ۽ ان مان ڦري هو هڪ حقيقت پسند انقلابي ٿي پيو جو جدوجهد کي قانوني دائري اندر هوندي به ڏاڪي به ڏاڪي وڌائڻ وارن ۾ هو. هن ڏاڍي جفاڪشيءَ سان پنهنجي اخبار جي لاءِ ڪم ڪيو. ڏينهن رات هڪ ڪري لکندو رهيو ۽ وڪري کي گهڻو وڌائي ڇڏيائين. آخر پرشين سرڪار روسي دٻاءُ هيٺ اچي سندس اخبار بند ڪري ڇڏي (پوءِ مارڪس پيرس (فرانس جو شهر) هليو ويو جتي هن فرانسيسي ڪميونزم جو ڳوڙهو اڀياس شروع ڪيو).

اخبار جي بند ٿيڻ تي مارڪس روج کي لکيو، ”مون کي ڪابه حيرت ڪانه ٿي جو ائين ته هڪ ڏينهن ٿيڻو هو. پر ان جو بند ڪرڻ ان ڳالهه جو واضح ثبوت آهي ته هاڻ سياسي سجاڳي نهايت وڌي وئي آهي. آءٌ استعفىٰ ته ڏئي رهيو آهيان جو مون کي غلاميءَ ۾ ڪم ڪرڻ بلڪل نٿو وڻي، مون کي پڇاڙائي کان ڪراحت ٿي اچي. حڪمرانن جي اجائي هوڏ، ظلم ۽ پنهنجي بيڪار ۽ نمائي نهنائي. آزاديءَ لاءِ اسين اڃا تلوار بجاءِ قلم جي نوڪ سان وڙهي رهيا آهيون. مون کي چڱو ٿيو جو آڄو ڪيو ويو. هيئر آءٌ جرمني ۾ ڪري به ڇا ٿي سگهيس، هتي ته ماڻهوءَ کي پاڻ کان به نفرت ٿيو وڃي.“ ۽ اهڙي طرح هو پيرس هليو آيو.

ساڳئي ئي خط ۾ هن فيورباخ تي تنقيد ڪندي لکيو هو ته سندس نظريا گهڻي قدر فطرت سان جڙيل آهن ۽ تمام گهٽ سياست سان وابسته آهن، حالانڪ سياست سان ڳانڍاپو ئي همعصر فلسفي کي سچ جي قريب آڻي سگهي ٿو.

مارڪس جي شادي

ستن سالن جي ساڙيندڙ جدائي ۽ ويري وچوڙي کانپوءِ آخر 19 جون 1843 تي جيني ۽ مارڪس جو ميل ٿيو ۽ هو شاديءَ جي سماجي بندڻ ۾ ٻڌجي هميشه لاءِ هڪٻئي جا ٿي ويا. حالانڪ جينيءَ جي سڀني مائٽن کي ان سڳاوتي تي اعتراض هو، جن پنهنجي پريور مخالفت جو اظهار به ڪيو هو، مارڪس ان اعتراض تي واضح ڪيو هو، ”رومانوي انداز کي پاسيرو رکندي آءٌ اهو چوان ٿو ته آءٌ سر ڪان پيرن تائين دل جي گهراين سان محبت ۾ مست رهيو آهيان. ستن سالن جي ڊگهي عرصي کي لتاڙيندڙ مڱڻي کانپوءِ به منهنجي مستقبل جي گهرواري کي انتهائي سخت جفاڪشيءَ سان منهن ڏيڻو پوندو جو پنهنجن پاڪ امير مائٽن، جن جو پيءُ ته جنت ۾ ويٺو آهي ۽ سرڪار برلن ۾ موجود آهي. ٻئي نهايت بزرگ ۽ مقدس هستيون آهن، تن کي به منهن ڏئي ته وري منهنجن مائٽن ۽ ڪجهه دشمنن ۽ بدخواهن جي غالب قوتن سان کيس زور آزمائي ڪرڻي آهي، جنهن به منهي جنگ سندس صحت کي ڪمزور ڪري رکيو آهي.“ (روح ڏانهن لکيل خط تان ورتل)

پنهنجي منصوبي مطابق شادي کانپوءِ پهريائين ڪجهه مهينا هنن (نئين جوڙي) پنهنجي ان گهر ۾ گذاريا جتي جينيءَ جي ماءُ پنهنجي مڙس جي لاڏاڻي کانپوءِ رهندي هئي. جيئن ڪجهه موڙي هٿ ڪري ڪم کي لڳي سگهن ۽ نومبر ۾ پوءِ هو فرانس هليا ويا جو عام زندگيءَ ۾ جرمنيءَ کان گهڻو مختلف نه آهي.

فرانس ۾ مارڪس جو تعلق جرمن ۽ فرانسيسي ڪميونسٽن جي سوسائٽين سان رهيو جن جا مٿا ته ايترا دائمي ۽ سائنسي ڪونه هئا، پر هن پنهنجي جهاد کي پريور نموني جاري رکيو، قلمي ڪاوشون هلنديون رهيون. هتي هن جو پهريون ٻار به ڄائو جا هڪ نياڻي هئي، جنهن کي ڏيکارڻ لاءِ هو وڏي مان سان مائٽن ڏانهن جرمني ڪڍي ويا. هتان جي خاص ڳالهه مارڪس جي شاعر هينرخ هين سان گهري دوستي چئي سگهجي ٿي. مارڪس پنهنجي ان ناتي کي نياڻڻ لاءِ گهڻو ڪجهه سٺو پر پوءِ به بهادري سان سڀڪجهه برداشت ڪندو رهيو ۽ وفاداريءَ ۾ ڪنهن به قسم جو فرق نه آندائين. جيتوڻيڪ هن خلاف فلسفين گهڻو ئي مٺڻ مچايو. ويندي هنن خود کيس پنهنجي معذوري ۾ معاوضي لاءِ ڪوڙو شاهد ڪري پيش ڪيو پر هو چپ رهيو. مارڪس خود به شاعر رهيو هو ۽ کيس شاعرن سان ڪافي انسيت هئي. جنهن لاءِ هو انهن ڪچاين ڦڪاين تي اک پوت ڪري ڇڏيندو هو. هن جي خيال

موجب شاعرن کي آزاد هجڻ گهرجي ۽ هنن کي عام ماڻهي سان نه ماڻجي، نه ئي مٿن ڪتر تنقيد ڪجي. هين کي ته هونءَ به مارڪس شاعر سان گڏ مجاهد به محسوس ڪندو هو. 1834 ۾ مارڪس جڏهن اڃا شاگرد هو ته هين لکيو هو ”آزاديءَ جو جذبو اسان جي ڪلاسيڪي ادب ۾ آهي، سو اسان جي دانشورن، شاعرن ۽ ادبي شخصيتن کان وڌيڪ، اسان جي عوام ۾ ڀرپور انداز ۾ ملي ٿو، جنهن جي گهڻائي پورهيتن ۽ ڪاريگرن تي مشتمل آهي.“

مارڪس ۽ هين جي جرمن فلسفي ۽ فرانسيسي سوشلزم ۾ هڪجهڙي سوچ هئي ۽ هو عام سُستي ۽ مدي خارج اصولن تي گڏجي چوه چنديندا هئا. بهرحال مارڪس جي فرانس ۾ هجڻ سان جرمن انقلابي نظريو فرانسيسي ترقي پسند سوشلزم سان ملي اڳتي هليو. هتي هن جا نهايت بنيادي ٻه مضمون پڻ شايع ٿيا پر اڳتي هلي سندس ساٿي ايڊيٽر جنهن جو ذڪر اسين خطن ۾ حوالي سان اڳ ۾ ڪافي ڪري چڪا آهيون، ارنولڊ روج سان اختلاف ٿي پيا جي هڪ اخبار Vorwarts ۾ روج جي گند لکڻ ۽ ان کي مارڪس سان منسوب ڪرڻ جي ڪري وڏي بلڪل ئي خراب ٿي پيا.

هتان جي خاص اهم ۽ تاريخي خبر آهي، مارڪس جي اينگلس سان پهرين ملاقات. جو سيپٽمبر 1844 ۾ پيرس مان لنگهندي مارڪس سان ملڻ آيو. اينگلس هتي ڪل ڏه ڏينهن رهيو ۽ سڀ کان گهڻو وقت مارڪس سان ئي گذاريائين جنهن جي لکڻين کان هو بيحد متاثر هو. هنن ٻنهي هميشه لاءِ گڏجي ڪم ڪرڻ جو وچن ڪيو ۽ پوءِ انقلابي لکڻين جا درياھ وهڻ لڳا جن جي اشاعت جڳ مشهور پيپر Deutsch-Französische Jahrbücher ۾ ٿيڻ لڳي. هتي وري سندن پراڻو دوست برونو بائير مخالف ٿي پيو. مارڪس جي مشهور چوڻي ”مذهب انسانن لاءِ آفيم جو ڪم ڪري ٿو“، هتي ئي لکي وئي ۽ هتي ئي پهريون ڀيرو پرولتاريا جي اتحاد ايڪي تي زور ڏئي کين پهريون دفعو متحد ٿي اٿڻ ۽ اڀرڻ جو سڏ ڏنو ويو. ڪتابن مان ڪميونزم تي لکيل Paris Manuscript هتي ئي ٺهيو. برلن حڪومت جنهن کي چڻنگ ته هنن ئي ڏني هئي جو هن پرشيا خلاف انتهائي سخت يارهن مضمون لکيا هئا ۽ خاص طرح Vorwarts ۾ اتي جي بادشاهه کي نشانو بڻايو ويو هو پر سرڪار جو نزلو اچي جنوري 1845 ۾ پنجن جڻ مٿان ڪريو جن اخبار ۾ پنهنجا مضمون پئي لکيا هئا، اهي ٿي هئا مارڪس، روج ۽ بڪونن، جن کي سرڪار شهر نيڪالي ڏني هئي ۽ ٻه بورنستن ۽ برنيز جن مان هر هڪ ڪنهن نه ڪنهن طرح پنهنجي جان

چڏائي ورتي. پر مارڪس پنهنجي سچائيءَ ۽ انقلاب سان وفاداريءَ تحت ڪنهن به اٽڪل سٽڪل کان ڪم نه ورتو ۽ پيرس چڏي بروسلس (بيلجيم جي گاديءَ جو هنڌ) هليو آيو. هن کي ڳوڙهي اڀياس، گهري تجربي سان گڏ پيرس ۾ هڪ سال اندر زندگيءَ جي سڀ کان قيمتي دوستي يعني اينگلس جو ساٿ نصيب ٿيو هو، جنهن ساڻس توڙ نڀايو ۽ حياتيءَ کي نوان موڙ ۽ رنگ بخشڻ لاءِ مارڪس سان ٻٽ ٿي بيٺو.

ته مارڪس 5 فيبروري 1845 تي بروسلس پهتو ۽ ان سال ئي هن پرشيا جي شهرت چڏي ڏني.

اينگلس - مارڪس دوستي

بروسلس ۾ مارڪس جو گهرو ناتو اينگلس سان ڳنڍيو ۽ مسلسل گڏ رهڻ، سوچڻ، لکڻ ۽ ڪم ڪرڻ سان هڪ نئون نظريو نڪري نروار ٿيو. اينگلس پنهنجي اکين سان اول ئي سرمائيداري صنعتن جي مايوس ڪن مرحلن کي ڏسي چڪو هو، جو مانچيسٽر (انگلنڊ جو شهر) ۾ سندس پيءُ جي هڪ ٽيڪسٽائيل فرم (ڪپڙي جو ادارو) هئي. اينگلس خود به هيگل جي پوئلڳن ۾ شامل رهي چڪو هو جو ڪميونسٽن جي ان وقت جي ’ابي‘ هوموساهس جي قيادت ۾ ڪميونسٽ ڪيو ويو هو. اينگلس جوانيءَ ۾ ئي وڏي ذهانت سان اقتصادي ميدان تي ٽيڪاٽپي ڪري چڪو هو ۽ مارڪس جو ميدان هو قانون جي فلسفي تي تخليقي حملا ڪرڻ. اينگلس پنهنجي بالغانه نقطه نظر سان ناميارن نالن رڪارڊو ۽ آدم سمٿ تي تنقيد ڪري چڪو هو ته هُنن ڪا نئين شيءِ لکي ناهي ۽ نه اها سموري ئي صحيح آ. هن بورجوا معشيت جي خانگي پاسي جي تضادن تي ايترو ته لکيو جو اهو پروڙان کان وڌيڪ مانائتو مڃيو وڃي ٿو. هن سرمائيداران معشيت جي غير انساني چٽاڀيٽي، مالٽس جي ٿيوري، اقتصادي بحران ۽ اجرتن جي قانونن جي بگڙجندڙ اثرن جو تجزيو ڪيو جو خانگي صنعتن ۾ انسانن کي غلام بڻائي رکڻ جي برابر هو ۽ نعرو لڳائڻ ٿا انساني آزادين جو.

ان کان ته انڪار نٿو ڪري سگهجي ته مارڪس بهرحال وڌيڪ دوراندیش سڀ کان ڊگهو ۽ گهڻو سوچيندڙ سمجهندڙ هو پر اهو به سچ آهي ته هنن جي سڄي علمي عملي جنگ ۾ بنياد ڏيندڙ اينگلس هو ۽ وڻندڙ مارڪس. تخليقي طرح

مارڪس وڌيڪ ذهين ۽ گهرو هو، سندس فلسفي جي پختي گرفت بيشڪ هن کي اينگلس کان اعلى ثابت ڪري ٿي. خير ٻنهي جو گڏجڻ انسانن جي آزادي ۽ خوشحاليءَ لاءِ هڪ بنيادي پٿر جي حيثيت رکي ٿو، ۽ ائين ڪڍي چئجي ته ٻنهي هڪٻئي کي پورائو بخشيو جنهن نجات جي منزل آڻي اچي اڳيان ڪئي.

مارڪس ۽ اينگلس گڏجي جو ڪجهه D.F. Fahrbrucher ۾ لکيو، اهو ئي اهڙي طرح فرينچ روليوشن (فرانسي پورهيت انقلاب) ۾ ڪم آيو ۽ ٻي طرف انگريزي صنعتن به ان مان ئي سکيو. بورجوا معاشري جو اڀياس ڪندي مارڪس ان جي وڳوڙي پهلو ۽ ماڻهوءَ جي حقن کي ويجهي کان ڏٺو ۽ محسوس ڪيو ۽ اينگلس تجزيو ڪيو ته چٽاڀيٽي ۽ مقابلو ئي اقتصاديات جو محرڪ ۽ پسندیده نڪتو آهي. اسان کي اهڙي قاعدي تي سوچڻ گهرجي جو ان جي نازڪ حالتن کي بدلائي انقلاب آڻي سگهجي.

اهڙي طرح ٻنهي جي ڏاهپ ۽ عملي ڪوشش هي پورهيت نظريو گهڙي تيار ڪيو. ۽ ڪتابن جا ڪتاب ڇپجڻ لڳا جهڙوڪ هولي فيملي (پاڪ خاندان) 1856، جرمن آئيڊالاجي 1838 ۾ وغيره وغيره. هتي ئي True Socialism جو تاجي پيٽيو جوڙيو ويو ۽ تاريخ جي مادي نقطه نظر کي نهايت باريڪ بيني سان چٽو ڪيو ويو. هنن کولي سمجهايو ته پيداوار جي ذريعن سان ئي سڄو سماجي وايومنڊل ڦري گهري ٿو. هتان جو ٻيو ڪارنامو آهي مارڪس جي، لکپڙهه لاءِ ڪميٽي قائم ڪرڻ جنهن خط و ڪتابت ذريعي جرمني، فرانسيسي ۽ انگريزي ڪميونسٽن وچ ۾ خيالن جي ڏي وٺ ۽ تحريڪن جي علمي عملي پاسن جي مٽا سٽا پاڻ ۾ ڪئي. هڪٻئي کي باخبر رکيو ۽ سوچ سمجهه جي وهڪري وڌايو. ته جيئن گهٽ ۾ گهٽ ٿيوري (نظريي) ۾ ته هڪجهڙائي رهي سگهي. ان عمل جي ساراهه ۽ اهميت کي ليگ آف جسٽ 1847 ۾ پڻ گهڻو ٻڌايو ۽ کيس وڌيڪ مضبوط ڪرڻ تي زور ڏنو.

مارڪس ۽ اينگلس ان ڏس ۾ اڳتي وڌيا ۽ ڪم شروع ڪيائون. لنڊن ۾ به ڊگهيون ڪانگريس گڏجاڻيون گهرايون ويون جن ۾ مارڪس پنهنجو موقف زوردار نموني ۾ پيش ڪيو ۽ پاڻ مڃائي ورتو. تنظيم کي نئون نالي ڏئي 'ڪميونسٽ ليگ' کوليو ويو ۽ مارڪس مٿان اها جوابداري رکي وئي ته هو لکت ۾ ان جو (Theoretical Foundation) مهيا ڪري ان ذميواريءَ جي پڄاڻي اچي ڪميونسٽ پڌرنامي تي ٿي.

ڪميونسٽ پڌرنامو 1847ع

تاريخ جي هن وهڪري کي بارجوا ۽ پيٽي بارجوا خاص ڪري ڏسڻ ۽ سمجهڻ کان قاصر هئا. هن جي شايع ٿيڻ سان دنيا جو پهريون پورهيت انقلاب ڦٽي نڪتو ۽ پئرس ان جي آوازن سان گونجي اٿيو.

ڪميونسٽ پڌرنامي کان اول جو دنيا ڏوڏيندڙ ڪم مارڪس ۽ اينگلس هن جلاوطني دوران ڪيو سو هاڪارو ڪم آهي ”تاريخي ماديت“، جنهن کي انگريزيءَ ۾ Historical Materialism چئجي ٿو. اينگلس پنهنجي خط ۾ بيان ڪندي لکي ٿو ته 1845 جي بهار ۾ جڏهن هو مارڪس وٽ بروسلس ويو ته مارڪس وٽس تاريخي ماديت جو بنيادي نڪتو پيش ڪيو جنهن جو متن هو ته معاشي پيداوار ئي هر دور جي سماجي تاجي پيٽي ۾ ڦيرڦار آئي ٿي جنهن مان ان دور جا فڪري ۽ سياسي لاڙا جڙن ٿا ۽ تاريخ ٺهي ٿي. سادي طرح چئجي ته سڄي تاريخ جو عمل ٻيو ڪجهه به نه آهي سواءِ طبقاتي جدوجهد واري تاريخ جي. يعني استحصال ڪندڙ ۽ استحصال ٿيندڙ وچ ۾ ويڙهه، حڪمراني ڪندڙ ۽ حڪمرانيءَ هيٺ پيڙجندڙ طبقن وچ ۾ جنگ. سماجي تاريخ جي مختلف ڏاڪن تي اها ويڙهه ٿيندي ٿيندي هينئر اچي اهڙي ڏاڪي تي پهتي آهي جتي مظلوم ۽ ڦريل طبقو جنهن کي صنعتي طرح پرولتاريا چئجي ٿو، پنهنجي جان تيستائين آزاد نٿو ڪرائي سگهي جيستائين هو ساڳئي وقت پوري سماج کي به ان بارجوائي استحصال ۽ ظلم کان آزاد ڪرائي. هي نڪتو اصل ۾ پروڙان لاءِ جواب جي شڪل ۾ پيش ڪيو ويو هو جنهن تي ڪم ڪري مارڪس ۽ اينگلس ٻن جلدن ۾ هي ڪتاب تيار ڪيو.

ڪميونسٽ پڌرنامو، جو پرولتاريه جي سماجواد انقلاب آڻڻ لاءِ هڪ هدايت نامو آهي؛ اهڙي تاريخي دستاويز ۾ نه صرف پورهيتن جي تحريڪن ۽ پارٽين جو ذڪر آهي پر ان سان گڏوگڏ سرمائيداري جي چوٽ چڙهيل حالتن جو به چڱو اپٽار آهي ته اهي ڪيئن اندر ئي اندر پاڻ مان پورهيت انقلاب لاءِ راه هموار ڪن ٿيون. هن جي پهرين ڀاڱي ۾ نهايت اثرانگيز انداز ۾ طبقاتي جدوجهد ۽ جنگاڻ جو تفصيلي ذڪر ملي ٿو جهڙي طرح اها ويڙهه ٻن طبقن، بارجوا ۽ پرولتاريا ۾ وڙهي وڃي ٿي. انهن سڀني بنيادي ۽ بيحد اهم مسئلن جي سائنسي اپٽار ڪري اڄ سڄي دنيا ۾ هي پڌرنامو نهايت مٿاهين ۽ مانائتي جڳهه ولاري ٿو ۽ اهڙي

بنيادي سچ جي دستاويز هجڻ ڪري هڪ تاريخي چئي جي حيثيت ۾ سندس پڙاڏو سڄي دنيا مان ٻڌڻ ۾ اچي ٿو ته ”سڄي دنيا جا پورهيتو متحد ٿيو.“

ها ته هن پڌرنامي جي اشاعت سان جو انقلاب اٿي هليو هو سو نيٺ اچي پرشيا ۾ به پهتو. پرشين سرڪار ان وقت انقلاب جي سڀ کان سخت ترين ۽ ڪتر دشمن هئي ۽ جرمنيءَ اندر ان چتي مخالفت مچائي ڏني هئي پر سچ جو رستو ڪير روڪي سگهيو آهي. آخر 18 مارچ تي انقلاب پرشين سرڪار جو تختو اونڌو ڪري ورتو. مارڪس لبرل پروويزنل (عارضی وچثري) سرڪار جي دعوت تي پئرس واپس موٽيو. جتي ڪنگ لوئي فليپس (بادشاهه) جو ڏينگو ڏير ڪيو ويو هو. پرشين سرڪار جا ٿڌا پٽ سان ئي برلن جي بادشاهه به مجبور ٿي پريس مٿان ڪارا قانون هٽايا ۽ کيس آزاد ڪيو. اسيمبلي نئين دستور جي تياريءَ ۾ لڳي وئي ته مارڪس به جلد اچي ڪولون ۾ پنهنجي صحافي زندگي ڄمائي ۽ سموري طاقت سان پنهنجي اخبار جو ڪم جاري رکيائين.

مارڪس هينئر 30 ورهين جو ڳيرو جوان هو جو اڳ ئي سوشلسٽن جي مڪتبہ فڪر جو مڃيل ليڊر هو. کليل پيشاني، چمڪندڙ اکين جو مالڪ جنهن ۾ ارڙا جذبا هميشه چمڪندا رهندا هئا، چهچ ڪارا وار ۽ پريل گهائي پني ڏاڙهيءَ سان هر ڏسندڙ جو ڌيان پاڻ ڏانهن ڇڪائي وٺندو هو. سندس عالم واري مڃيل هستي هجڻ ڪري جو ڪجهه به چوندو هو ته ان ۾ گهڻو وزن معنيٰ ۽ گهرائپ هوندي هئي. سندس مخالفن به کيس وڏو ماڻ ڏٺو آهي. ليفٽيننٽ ٽيجوف جي لفظن ۾، ”پنهنجي غير معمولي شخصيت سان مارڪس مونڪي متاثر ڪيو آهي. سندس دل به سندس دماغ وانگر وسيع ۽ وصال آهي. سندس پيار به هن جي نفرت (استحصال، ظلم ۽ جهالت کان) وانگر بي انت اونهو آهي. ان سچ جي باوجود ته هميشه مونڪي ڪمتر ڪوٺيندو آهي ۽ بي حجاب چئي به ڏيندو آهي، مارڪس اسان سڀني مان مونڪي واحد ماڻهو لڳندو آهي جنهن ۾ هڪ اڳواڻ جون بي پناه خوبيون سمايل آهن جو وڏن وڏن موقعن ۽ ميڙن تي سولائي سان قابو پائي سگهي ٿو ۽ غير ضروري پٽاڙ کان سواءِ پنهنجو موقف مڃائي سگهي ٿو.“

۽ ايترا الائجي ڪيترا راياملن ٿا جن کي جي ويهي حوالن ۾ ٻڌائجي ته هڪ ٿلهو ڪتاب تيار ٿي سگهي ٿو. هو نهايت محبوب شخصيت جو مالڪ هو. سندس اڻٽڪ ڪوششن سان ئي جرمن پورهيتن ۽ وچين طبقي جي جدوجهد ۽ جاکوڙن ۾ هڪ رابطو، هر آهنگي ۽ اتفاق پيدا ٿي پيو.

ڪولون ۾ ڪم ڪندي مارڪس جي وڏا معرڪا انجام ڏنا انهن اتان جي انتظاميه ۾ وڳوڙ وجهي ڇڏيو. ڪافي چڪتاڻ جو ماحول پيدا ٿيو. نيٺ قانوني ڪاروائي سندس اخبار جو اچي در ڪڙڪايو، پوليس جي وٽ پڪڙ شروع ٿي وئي جنهن اخبار جي ايڊيٽوريل بورڊ کي تنگ ڪري ڏنو. مارڪس ڀرپور نموني ۾ ان ڏاڍائي تي احتجاج ڪيو ۽ آخر اختياري وارن کي پنهنجا اجايا بهانا ۽ ڪوڙا بهتان بند ڪرڻا پيا. وري 25 سيپٽمبر تي هر ڪر هلي ۽ ملٽري جي وڌڻ جا افواه اٿڻ لڳا ۽ آخر اچي ڪولون ۾ مارشل لا لڳي، مارشل لا هيٺ هن اخبار کي دٻايو ويو ۽ 27 سيپٽمبر تي هن جي اشاعت بند ٿي وئي. شايد مارشل لا لڳائڻ جو مطلب رڳو اخبار بند ڪرڻ ئي هو، جي هو ان کان سواءِ نه ٿي ڪري سگهيا. ايڊيٽوريل بورڊ توڙيو ويو، ڪيترا ميمبر ويچارا گرفتاريءَ جي پڻ کان پڇي ويا، جن ۾ اينگلس به بيلجيم هليو ويو. سڀ کان وڏي ڳالهه ته اخبار جي مالي حالت انتهائي نقصان ۾ هئي ايتريقدر جو موڙي ڏيندڙ جڏهن پني ڏئي هليا ويا ته اخبار جو جيئڻ رڳو سندس گهڻي وڪري تي ئي ٿي ٿيو. هينئر آخري ڌڪ پچائڻ لاءِ مارڪس نيٺ پنهنجي ذاتي ملڪيت طور ان کي خريد ڪري ورتو. جا کيس مهانگي ته ڏاڍي پئي پر هي اهو شخص هو جنهن عظيم مقصد خاطر پنهنجي تن، من، ڌن جي قرباني ڪري ڪڏهن لوڏو به نه کاڌو هو. ٿوري گهڻي موڙي جا پيءُ کان کيس ورثي ۾ ٿي ملي يا جو ڪجهه به هو مستقبل ۾ وارث جي حيثيت ۾ حاصل ڪري ٿي سگهيو سمورو ڌاءُ تي هڻي ڇڏيائين. مارڪس وري ڪڏهن به پنهنجي واتان اهڙي ٻڙڪ نه ڪڍي، پوءِ سندس شريڪ حيات جي خطن مان ئي خبر پئي ته ان تحريڪ کي هلائڻ لاءِ هن ست هزار ٿيلا (سڪو) قربان ڪري ڇڏيا ۽ اخبار کي بچائي ورتو جو ان کان وڌيڪ ڪجهه اهم نه هو ته ان جهنڊي کي اوچو رکجي.

ته گڙهڙ جي وچ ۾ به طوفانن جي اندر به هيءُ لات ٻرندي رهي، سات هلندو رهيو، قافلو وڌندو رهيو. سرڪاري مشينري ڌارين خلاف باهه ٻاري ڏني هئي ۽ انت 3 آگسٽ تي مارڪس کي به اهڙو سرڪاري اطلاع مليو ته پرشين شهري حق ڪنهن ڌاري کي نٿا ڏئي سگهجن. جنهن ڪري هو پاڻ کي هت هڪ اجنبِي محسوس ڪري رهيو هو. مارڪس 22 آگسٽ تي وزير داخله کي اپيل ڪئي پر سندس اپيل رد ڪئي وئي. مارڪس جي مشڪل ان لاءِ به وڌي جو هن پاڻ سان گڏ هڪ ڏميوار شخص، پيءُ ۽ مڙس جي حيثيت ۾ ٻارن کي به ٿي رکيو ۽ سندس خاندان وڌندو رهيو هو. پهريني ڏي جنهن کي ماءُ پٺيان پيار مان جيني ئي چيو

ويندو هو، مئي 1844 ۾ ڄائي. ان بعد ٻي نياڻي لارا سيپٽمبر 1845 ۾ ڄائي ۽ جلد ئي هڪ پٽ ڄائس جنهن کي ايگر سڏڻ لڳا.

سرڪاري طرح نيڪاليءَ جي اطلاع بعد به مارڪس پنهنجو ڪم ڀرپور توجه ۽ جفاڪشيءَ سان جاري رکيو. پاڻ ان ۾ ڪيترا اهم مضمون ڇپيندو رهيو جن ۾ رولتاريا کي وِتر وٺي پڙڪايو جيئن وهليم وولف جا مضمون ۽ پورهيت سنگتن ۾ ڪيل مارڪس جا اجرتن، پورهئي، سرمائي تي ڏنل ليڪچر پڻ ڇپجڻ لڳا. آخر 10 مارچ تي صوبائي حڪومت برلن سرڪار کي رپورٽ ڪئي ته مارڪس اڃا تائين ڪولون ۾ آهي. هو پوليس جي اجازت بنا نه صرف رهي رهيو آهي پر پنهنجي اخبار ۾ پڻ موجوده نظام خلاف تباهي مچائي ڏني اٿائين ته سماجواد جمهوريت قائم ڪئي وڃي.

آخر وڏي وٺ پڪڙ بعد مارڪس کي تئين جلاوطني ڪرڻي پئي. هو مالي بحران جي انتها ۾ هو، کيس اها پڻ خبر ڪونه هئي ته ان سفر لاءِ وٽس پئسا ڪٿان ايندا، جيئن هن 23 آگسٽ 1849 ۾ اينگلس کي لکيو ته هو فرانس ڇڏي رهيو آهي ۽ 15 سيپٽمبر تي هڪ ٻي دوست کي لکيائين ته هو نٿو ڄاڻي ته ڪيئن پنهنجي گهرواريءَ جو خرچ پڪو ڪيندو يا کيس تانيڪو ڪندو، بهرحال جلاوطني جي ڊگهي اٿانگي ۽ اڪٽ رات جو سفر شروع ٿي ويو.

هن ڏکيءَ گهڙيءَ ۾ به مارڪس پنهنجو مقصد پنهنجي اڳيان رکندو آيو ۽ مارڪس سان گڏ سندس اخبار پڻ لنڊن آئي جيتوڻيڪ سندس مستقبل اجاڙ تي لڳو پر همت هارڻ ته مارڪس سڪيو ئي نه هو، تنهن ڪري ڪم شروع ٿي ويو، فاقا به جاري رهيا ته به اخبار هلندي رهي. شروع ۾ اخبار ماهوار ڪري 80 صفحن تي هلائي ويندي هئي ۽ جي ڏوڪڙن اجازت ڏني ته پندرهنين به ٿي سگهي ٿي يا هفتيوار حيثيت ۾ به اچي سگهي ٿي جيئن ٻيون انگريزي ۽ آمريڪي هفتيوار هلن پيون. مارڪس سان گڏ اينگلس به هن ڪم ۾ هٿ وٺڻ لڳو پر گهڻن ڏولون کانپوءِ نيٺ هنن کي اخبار نومبر 1850 ۾ بند ٿي ڪرڻي پئي جو هنن جو 5 - 6 شمارو آخري ثابت ٿيو. هن ٻئي شماري ۾ سڀ کان اهم مضمون هيو ”سياسي معاشيات جو جائزو“ جو مئي کان آڪٽوبر تائين ڪيو ويو. مارڪس ۽ اينگلس انقلاب جي عمل ۾ ردعمل تي نهايت تفصيل سان ڇنڊڇاڻ ڪئي هئي ته انقلاب اقتصادي بحران مان ڪٿي ٿو ۽ جڏهن نوان پيداواري ذريعا پراڻن بوجوائِي ذريعن

سان سنئون سڌو تڪر ۾ اچن ٿا ۽ ردعمل نتيجو آهي پيداواري ترقي جو. هن جائزي تي تاريخ 1 نومبر 1850 لڳل آهي ۽ اهو آخري پرچو يادگار ٿي رهيو. هيءَ جلاوطنيءَ جي بدنصيب اماس رات مارڪس جي تقريباً اڌوڌت عمر ۾ آئي جنهن مارڪس جي حياتيءَ کي بلڪل ئي بدلائي ڇڏيو. مارڪس پوءِ به نهايت گنڀيرتا سان ڪم ڪندو رهيو. هن لونءَ ڪانڊاريندڙ گهڙين جا ڪجهه حصا پڙهندي ته وار اُڀا ٿيو وڃن ۽ جسم مان سيسرات نڪريو پون ته ڪهڙا پهڙي جيءَ هيا ۽ ڇا ارڏا مقصد ۽ حوصلا وٽن هئا. مارڪس جڏهن جيئڻ جي جاکوڙ ۾ هو ته هن ڪسمپرسيءَ ۾ ڪيس نومبر 1849 ۾ چوٿون ٻار، پٽ گڊو، ڄائو. سندس ماءُ لکيو ته، ”هي معصوم ٻارڙو اهڙي ته اچي اڻ هوند ۾ پيو آهي جو هر وقت ڳيتون ٿو ڏئي ۽ تپيو پيو آهي ۽ ڏينهن رات بي آرام ٿو گذاري. جڏهن کان دنيا ۾ داخل ٿيو آهي ته هڪ رات به آرام سان سمهي نه گذاري اٿس. ڪلاڪ ٻه اڪ مس ٿي لڳيس ته وري هچڪيون شروع اٿس.“ ۽ هي ٻار هڪ سال اندر ئي اجل جو شڪار ٿي وين.

هنن کي مٿان بي يارمددگار سمجهي مسواڙي گهر مان به تڙيو ويو، جيتوڻيڪ هن مسواڙ به ڏني ٿي پر اها مالڪ تائين نٿي پهتي، نيٺ هنن هڪ ٻن ڪمرن وارو گهر رلي پني هٿ ڪيو ۽ ڇهن سالن تائين هن تنگ مڪان ۾ رهندا هئا پر مالي بحران جاري رهيو. آڪٽوبر 1850 ڌاري مارڪس خانداني چاندي جا گروي رکيل هئي، وڪڻڻ لاءِ چيو. صرف هڪ ڇمچو رهايائون جو ننڍڙيءَ ڌيءَ جي لاءِ هو.

”اينگلز کان سواءِ مارڪس مڪمل طرح اڪيلو ۽ بي يارمددگار هو. هو جو هر ڏکئي وقت سڀ جو ٻانهن ٻيلي ٿي بيهندڙ هو. بنهه اڪيلو ٿي پيو هو. اهو ڏسي منهنجي دل رت ٿي روئي ته مصيبتن جا پهڙا مارڪس مٿان ڪري پيا آهن پر هن جي سوچ جو ڍنگ ئي الڳ آهي. هن گهڙيءَ به همت نه هاري آهي ۽ مستقبل ۾ يقين هڪ ڀل لاءِ به نه لڏيو اٿس.“ هيءَ هئا سندس گهرواريءَ جا تاثرات ته بد کان بدتر حالتن ۾ به مارڪس مرڪندو رهيو ۽ ساڳي اڏمن سان ٻارن سان ڪيڏندو رهيو ۽ دشمن مٿس اخلاقي حملا ڪندا رهيا. هو سندس ڪردارڪشيءَ تائين لهي آيا. مارڪس هڪ دوست کي ان بابت لکيو ته، ”منهنجي گهرواري نهايت ڏکئي وقت مان گذري رهي آهي ۽ ننڍڙين ننڍڙين شين لاءِ سڪندي به گهاري رهي آهي پر ان جي انتها تڏهن ٿي ٿئي ته منهنجا مخالف مون تي اخلاقي حملا ڪندي ڪندي ايترو

تہ ڪري ٿا پون جو منهنجي ڪردار تي به گند اچڻ کان نٿا مڙن. مون کي ته انهن جي ذري برابر به پرواه ناهي ۽ آءٌ ڪلي تاري ڇڏيندو آهيان پر منهنجي زال لاءِ اها نهايت هاجيڪار آهي جا اڳ ئي بيحد بيمار آهي ۽ سندس رڳون ٿيون ڦاٽن ۽ جا فاقن کي به فرحت سمجهي مصيبتن پريل غربت سان منهن ڏئي رهي آهي. هي حملا هن لاءِ موتمار ثابت ٿين پيا.

هي هئا مارڪس جا اکر جن کي پڙهڻ کان پوءِ دنيا ۾ ڪيل مارڪس مٿان اجايا حملا، چٽرون ۽ تنقيدون نهايت واضح بڪواس ٿي پيون آهن، ته ڪيئن نه رجعت پرست مدي خارج سوچ جا ماڻهو مارڪس جي عملي ۽ فڪري پاليسي کي مضبوط ڏسي مٿس اجاين بهتانن جا گند پيا اڇلائين.

خير هو انگلينڊ ۾ هن پيڙهيندڙ حاجتن ۽ لاچارين واري زندگي جيئنڊو رهيو ۽ ڪم ڪندو رهيو، ويندي هو ڳپي تڪر لاءِ به لاچار ٿي پيو. هڪ ٻي خط ۾ اينگلس کي لکي ٿو ته ”منهنجي گهرواري ناچاڪ آهي، ۽ ننڍڙي جيني پڻ بيمار آهي، پر آءٌ ڊاڪٽر کي به نٿو گهرائي سگهان جو مون وٽ ڊاڪٽر ۽ دوائن لاءِ ڪجهه به ڪونهي. 8 - 10 ڏينهن کان پنهنجي ڪٽنب کي ڪڏهن روتي ته ڪڏهن پٽاٽا ڪارائي جيئاري رهيو آهيان.“ ان غربتن وچ ۾ ٻن ٻارن جو اضافو ٿيو ۽ جلد ئي ٻار گذاري به ويس. برتانيڪا انسائيڪليوپيڊيا ته ايترو به لکيو ته، سندس گهرواريءَ وٽ پنهنجي ٻار جي لاش کي دفنائڻ لاءِ به پئسا ڪونه هئا.

آخر 1856 ڌاري ڪيس ورثي ۾ مليل ڪجهه پئسا مليا ۽ سندس گذارو ٿيڻ شروع ٿيو وڃي. 1864 ۾ سندس ماءُ جي وفات ۽ هڪ ڪميونسٽ ساٿي ولهم وولف جي ڇڏيل وصيت ڪري سندس حالت بهتر ٿيڻ لڳي، پر سندس صحت ڏينهنون ڏينهن خراب ٿيڻ لڳي، مٿي کان پيرن تائين سڄو ڦرڙين ۾ ونجي ويو پر ڪم ڪرڻ نه ڇڏيائين، ۽ پوءِ به سرگرميءَ سان پرجوش گهريلو زندگي ماڻيندو رهيو. ٻارن سان ڪيڏڻ ۾ ڪيس گهڻو لطف ايندو هو، هر آچر تي ڪنهن پڪنڪ لاءِ به نڪري ويندا هئا جنهن ۾ ڳاڻڻ وڄائڻ سان گڏ شيڪسپيئر جي شاعري جي پڻ جهونگار ٿيندي هئي. پنهنجي مطالعي ۾ رڳو ٻارن لاءِ ڪلاڪ ٻن جي وٽي ڪندو هو ۽ هو به ڪيس پائيندا هئا.

ڪم لاءِ هن اچي ڪميونسٽ ليگ ۾ شرڪت ڪئي ۽ عملي طرح وري صحافي سرگرمين ۾ لڳي ويو.

هن سرمائيدارانہ سماج جو هتي ڳوڙهو اڀياس ڪيو ۽ سياسي معيشت تي گهڻو وقت صرف ڪيائين. 1850 ۾ اينگلس جي مدد کانپوءِ سندس مالي حالت رڳو سندس لکڻين تي ئي هلندي هئي جي هونديارڪ ڊيلي ٽربيون ۾ موڪليندو هو، جا آمريڪا جي سڀ کان وڌيڪ وڪرو ٿيندڙ اخبار هئي. هنن لکڻين کان وڌيڪ ڪيس پنهنجي اڀياس سان چاه هوندو هو ۽ هن ڪم کي بس گذارو ئي سمجهندو هو. اقتصاديات تي اڀياس دوران هن ايترا قيمتي ۽ اڻ لڀ مسودا وڌي جفاڪشيءَ بعد لکي تيار ڪيا پر سندس توجه جو مرڪز سندس جڳ مشهور ڪتاب ”ڪئپيٽل“ ئي رهيو. جنهنجو پهريون جلد 1867 ۾ شايع ٿيو. هن لاءِ مارڪس دعوا ڪئي هئي ته هن پنهنجي ”صحت، خوشي ۽ ڪٽنب“ کي اُن تي گهوري ڇڏيو هو جو هر شيءِ کان بي پرواه ٿي هو ڏينهن جا ڏينهن ۽ راتين جون راتيون مٿس ڪم ڪندو رهيو. تحقيق ۽ اڀياس سان ايتري گهري اُنسيت شايد ورلي ڪنهن وٽ هجي. پوءِ به عملي طرح انٽرنيشنل ورڪنگ مينز ائسوسيئيشن، جا لنڊن ۾ 1864 ۾ ٺهي، ۾ ڪم ڪرڻ ۾ ايترو ته مشغول رهندو هو جو پنهنجي پوري اورچائي سان اقتصاديات تي ڪم ڪري نٿي سگهيو. هن جي ان طرف ايڏي دلچسپيءَ ۽ مجاهدانه ڪم جي لڳن جاري رهي ۽ اهائي ائسوسيئيشن اڳتي هلي ’فرسٽ انٽرنيشنل‘ (ڪميونسٽن جي عالمي تنظيم) جي نالي سان جڳ مشهور ٿي. انن سالن تائين مارڪس مسلسل ان ڪائونسل تي اهم حيثيت رکندو آيو ۽ سندس هر فيصلو تي قادر رهيو جهڙوڪ پولينڊ جي آزادي يا آئرلينڊ جو حق خوداراديت ۽ سماجواد مسئلا ته پورهيتن کان گهٽ ڪم ڪرايو وڃي ۽ زمين کي گڏيل ملڪيت طور استعمال ڪيو وڃي وغيره وغيره. ان انٽرنيشنل دوران جو خاص واقعو پيش آيو سو هو فرانسيسي پرشين جنگ ۽ انجا نتيجا، پيرس ڪميون، جنهن کي ڪجهه بنياد پرست پورهيتن منظم ڪيو ۽ پوءِ جلد ئي جنهن کي دٻايو ويو. مارڪس جنرل ڪائونسل طرفان ان تي هڪ ڊگهو ۽ مفصل چنو (On civil war in France) لکيو ۽ باغين کي خاص طرح هٿي ڏني.

اڳتي هلي مارڪس ۽ سندس بهترين دوست مائڪل بڪونن، جنهن کي مارڪس هميشه ۽ هر هنڌ پئي ساراهيو ۽ همٿايو ۽ جنهن کي بچائڻ لاءِ هن ٻين کي به وقت بوقت پئي جواب ڏنا، ٻنهي وچ ۾ اختلاف ايترا ته وڌي ويا ۽ ٻنهي جي پوئلڳن ۾ ڏڦيڙ پئجي ويا جنهن تنظيم کي ڪافي ڪمزور ڪري ڇڏيو ۽ آخر

جڏهن 1872 ۾ جنرل ڪائونسل جي سيٽ کي نيويارڪ اماڻيو ويو ته سندس اصلي خاتمو ٿي ويو.

1878 ۾ جڏهن انٽرنيشنل جي مڪمل خاتمي بعد مارڪس پاڻ کي مڪمل طرح اڀياس جي حوالي ڪري ڇڏيو جيتوڻيڪ 1873 جي سرءُ ۾ هن کي وڏو ذهني لوڏو آيو جنهن ۾ هن جي مڪمل وجود ۾ زلزلو اچي ويو هو ۽ خاص طرح سندس دماغ بري طرح ضربجي پيو هو. هن جي تخليقي قوت کي ڪاپاري ڌڪ لڳو. ڪجهه هفتن جي علاج بعد مانچسٽر جي ڊاڪٽر گمپرٽ جو اينگلس جو دوست هو، کيس ڪافي حد تائين بحال ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو. ڊاڪٽر جي مشوري تي هن صحت لاءِ سفر شروع ڪيو ته جيئن موسم مٿ جو خوشگوار اثر ٿئي. 1873ع ۽ 1877 ۾ هن اهڙا ٻه سفر پڻ ڪيا، ان جو نتيجو ته نهايت سٺو نڪتو ۽ مارڪس پراڻي جيري جي تڪليف تي به قابو پائي ويو. باقي معدي ۽ تنتي سرشتي جي خرابي هن کي شديد مٿي جو سور ۽ بي آراميءَ سان لوڏيو پئي ۽ ٻي سال سامونڊي سير ۾ به ڪافي آرام آيس پر....

پر مارڪس آرام ڪري به نه سهي! سڄي جواني ڪم جي حوالي ڪري هيٺ 60 سالن جي عمر ۾ ته آرام جو حق وٺي ها! پر ڪٿي؟ هو وري ساڳي جوش سان ڪم کي جُنبِي ويو ۽ سائنسي تعليم طرف پوريون صلاحيتون وقف ڪري ڇڏيائين. جنهن لاءِ اينگلس چوندو هو ته ”هيءُ هر شيءِ جو اونهو اڀياس ڪري انجي تاريخي ماهيت ۽ ترقيءَ جا سبب معلوم ڪري وٺندو آهي.“ هر سوال مان الاهي ڪيترا مونجهارا ٿي نڪتا ۽ هو هر تعليم جي هر شعبي کي لڳي ٿي ويو. اها تاريخ هجي يا روس ۽ آمريڪا جي زميني ملڪيتن جا مسئلا، هن جرمن ۽ لاطيني ٻولين جو به گهرو اڀياس ڪيو ۽ يورپ ۽ آمريڪا جي ڪم ڪندڙ پورهيتن جي تحريڪن ۾ عملي حصو ورتائين ۽ پورهيتن (پرولتاريا) لاءِ هو هر وقت تيار صلاح ڪار ۽ ڪل وقتي ڪارڪن طور ڪم ڪندو رهيو. جيتوڻيڪ رات جو گهڻي دير تائين ڪم ڪرڻ جو عادي هيو پر صبح جو ساجهر ئي هنڌ ڇڏي ويندو هو، بليڪ ڪافي پي اخبار پڙهندو هو ۽ پوءِ وري اچي مطالعي ۾ لڳندو هو ته مٿان اڌ رات ٿي ويندي هئي ۽ هو پڙهندو رهندو هو، وقفو رڳو ماني لاءِ يا شام جو سير ڪرڻ لاءِ ڪندو هو. ٿاڪ منجهند جو به ڪڏهن ڪلاڪ ڪن لاءِ صوفي تي ئي آهلجي پوندو هو ۽ ڪم ڪندي ڪڏهن به نه پڇندي هيس ۽ ذهني غذا ۾ پيٽ کي پيو سڪائيندو هو. گهٽ ڪائيندڙ ۽ گهرو سوچيندڙ جيوُ هو. پوڳ

ڀوڳ ۾ چوندو هيو ته ڪئپيٽل ته منهنجي سگريٽن جو خرچ به نه ڪري سگهندو. جي سگار هن کي لکندي چڪيا هئا ۽ ڏکين ڏينهن ۾ هن گهٽ درجي وارا سگريٽ به پيڻا هئا جن يقيناً هنجي صحت کي نقصان ئي رسايو هوندو.

سائنسي ڪم ۾ مشغول هجڻ سان گڏ هن کي ڪجهه ادبي معيار به هئا ۽ کيس ائسڪائيپلس، هومر، ڊانٽي، شيڪسپيئر، سروانتي ۽ گوٽي جهڙا عظيم لکندڙ وڻندا هيا. يوناني فلسفي سان کيس خاص لڳاءُ هيو ۽ اهڙي طرح کيس دنيا جي ڪلاسيڪي تمدن سان گهڻو چاه هيو. ساڳي طرح جرمن ادب جي به کيس گهري ڄاڻ هئي ۽ تاريخ جي وچين دور کان هين ۽ گوٽي تائين کيس جرمن ادب تي عبور حاصل هو. ڪمزور صحت جي باوجود به مارڪس پنهنجي ڪتاب ڪئپيٽل جي ٻي ڇاپي تي ڪافي ڪم ڪيو ۽ عملي طرح هن جرمن ڊيموڪريٽ پارٽي تي گهڻو ڌيان ڏنو پر هينئر مارڪس جي حياتيءَ تي شام جا ڊگها پاڇا لڙي آيا هئا ۽ بيماري وري هن تي ڀرپور حملو ڪيو ۽ سندس پياري زال به سخت بيمار هئي، جنهن جي ڏک به هنجي اندر ۾ تنگ ٿي ڪيا ۽ مارڪس اچي بستري ڀيڙو ٿيو.

آخر 2 ڊسمبر 1881 تي سندس گهرواري لاڏاڻو ڪري وئي ۽ مارڪس ان وقت به ايترو بيمار هيو جو ڊاڪٽر کيس قبرستان هلڻ تائين به منع ڪري ڇڏي. مارڪس پنهنجي نياڻيءَ کي لکيو ته، ”آءُ ڊاڪٽر جي روڪڻ تي وڃي نه سگهيس ۽ نه ئي سندس لاءِ ڪو شانائتو بندوبست ٿيو جو مرڻ کان ڪجهه ڏينهن اڳ هن اهڙي وصيت ڪئي هئي ته ڪابه شو شا نه ڪجي. اسين هونءَ به ٻاهرين ڏيڪ ۽ نما ۾ يقين رکندائي نه آهيون.“

اينگلس جينيءَ جي قبر تي ڳالهائيندي چيو ته، ”هوءَ بي پناه عزت ۽ احترام جي لائق آهي، مون کي انجي ذاتي خوبين تي ڳالهائڻ جي ڪابه ضرورت نٿي محسوس ٿي، جو کيس سڀ ڄاڻن ٿا ۽ کيس ڪڏهن به وساري نه سگهندا. جيڪڏهن ڪابه عورت ٻين جي خوشين لاءِ جاکوڙ ۾ جيئندي رهي ۽ جنهن جي سڀ کان وڏي خوشي ٻين جي خوشي هئي ته اها عورت جيني مارڪس ئي هئي.“

مارڪس جيني کانپوءِ ڇا هو؟ اينگلس جي لفظن ۾ ته هو به ان سان گڏ مري چڪو هو. بس ساھ ڪڍڻ جو عمل سال کن ئي باقي رهيو. هو زندهه رڳو ان لاءِ رهيو ته پنهنجي عظيم آدرش لاءِ پنهنجون سموريون ڪوششون استعمال ڪري سگهي، جنهن لاءِ هن تمام ڄمار جاکوڙ ڪئي هئي ۽ انکي پنهنجو مقصد بڻايو

هو. هن وري ڪم شروع ڪرڻ جو خيال ڪيو باوجود ان جي ته ڊاڪٽرن کيس سياري ۾ لنڊن ۾ رهڻ لاءِ ئي منع ڪئي هئي. هنکي نيٺ ٽڌ لڳي وئي ۽ صبح جي تفريحي سير ڪرڻ کان به لاچار ٿي ڪمري ۾ قيد رهيو ۽ سائنسي ڪم ڪرڻ لاءِ هرڪندو رهيو جو هيٺئر اهو ڪرڻ ممڪن نه رهيو هو. هنکي همعصرن سان به ڪافي شڪايت رهي ۽ جهڙي طرح هنکي پيش ڪيو ويندو هو ان تي به افسوس ٿيندو هيس. وڏي دلچسپيءَ سان وقت جي واقعن تي نظر رکندو هو. پر 11 جنوري 1883ع تي هن کي وري ٻيو ڪاپاري ڌڪ لڳو. سندس نياڻي جيني به وفات ڪري وئي. هو هيٺئر پڇي پيو هو ۽ ٽڌ لڳڻ سبب هنکي ڦڦڙن تي ڏاڍو خراب اثر ٿيو. وري گلو به اهڙو خراب ٿي پيس جو ڪجهه به کائي پي نٿي سگهيو سواءِ ڪير جي، جو کيس بلڪل پسند نه هو. فيبروريءَ ۾ هنجي ڦڦڙن ۾ ٽيومر پيدا ٿيو ۽ جي به دوائون استعمال ٿي ڪيائين سي اجايون ٿي ثابت ٿيون جو هنجو سڄو جسم دوائون پندرھ مهينن تائين وٺندي اوور ڊوز ٿي پيو هو، ۽ انهن هن جي هاضمي کي خراب ڪري سندس بک وڃائي ڇڏي هئي. پر ڊاڪٽر نراس نه ٿيا هئا ۽ انهن علاج جاري رکي سندس نڙيءَ جي بيماري (Bronchitis) جو بلڪل خاتمو ڪري ڇڏيو ۽ مارڪس گيهڙ ۽ گيت ڏيڻ جي لائق ٿيو. پر سندس آخري وقت اوچتو اچي ويو. 14 مارچ 1883 جي هڪ اداس ٻپهري ۾ مارڪس هن دنيا کي هميشه لاءِ ڇڏيو هو. سندس موت بنا ڪنهن ايذاءَ جي هڪ آرام ڪرسيءَ ۾ لٽيندي آيو. وڏي نقصان ۽ صدمي جي باوجود اينگلز چيو، ”سندس موت هڪڙو دلاسو اهو ڏنو ته هو وڌيڪ عذابن ۽ ايذاون، ۽ ناتمار حسرتن جي عذابن کان بچي ويو. طبعي مهارت ٿي سگهيو ته کيس اڃان ڪجهه سال جيئرو رکي سگهي ها. پر اها زندگي مارڪس لاءِ ڏاڍي ڌڪي ثابت ٿي ها جو هو شايد سهي به نه سگهي ها ته ڪيترو اڻپورو ۽ اڌورو ڪم سندس سامهون هيو ۽ انکي پوري ڪرڻ جي ڪامندڙ تمنا ۽ اهو ڄاڻي ته هو اهو پورو نٿو ڪري سگهي ۽ نه ئي ان لائق ٿي سگهيو، کيس ڏاڍو ايذاءَ ڏئي ها ۽ موت مٿس مهرباني ڪئي جو هنکي وٺي ويو.“

چنچر ڏينهن 17 مارچ تي کيس سندس زال واري قبر ۾ ئي دفنايو ويو. مارڪس ماڻهن لاءِ جيئرو رهيو ۽ ماڻهن لاءِ ئي مئو. اينگلز سندس موت تي آخري لفظ چيا ته، ”14 مارچ جي هڪ منجهند جو پوئين ٽين بجي، هڪ وڏي مفڪر ۽ گنپير سوچيندڙ سوچڻ ڇڏي ڏنو. ٻن منٽن لاءِ اسين کيس اڪيلو ڇڏي ويا هئاسين ۽ موٽي ڏٺوسين ته هو آرام ڪرسي ۾ ستل مليو، هميشه لاءِ آرامي ٿيل.“

آمريڪا ۽ يورپ جي پورهيتن ۽ آزادي لاءِ جاکوڙ ڪندڙ پرولتاريا کي جو هن موت هاجو ڏنو آهي تنهن جي ڪٽ ڪرڻ ممڪن نه آهي ۽ تاريخي سائنس جو ڪجهه وڃايو آهي سو به ٻڌائي نٿو سگهجي، جلد ئي اسان کي ان ڪوٽ جو احساس ٿيڻ لڳندو. جيئن ڊارون اوسر (ارتقا) جا اصول ڳولي لڏا هئا تيئن مارڪس انساني تاريخ جي ارتقا هٿ ڪئي هئي، هن اهو لوچي لڌو هو ته سچ رڳو اهو آهي ته پهريائين ماڻهوءَ کي سڀ کان اول لٽي، اجهي ۽ اٿي جي ضرورت آهي ۽ پوءِ هو مذهب سائنس تاريخ ۽ ٻين شعبن ۾ پڙهي پرجهي وڌي سگهي ٿو. رياستي اداري جا اصول قاعدا قانون رڳو روزگار تي لڳندڙ لٽ جو نانءُ آهن. اصل ۾ اقتصادي پيداوار ئي مول مقصد آهي جنهن کانپوءِ ٻيو ڪجهه سمجه ۾ اچي سگهي ٿو. پوءِ اهي قانوني نڪتا هجن، سائنسي اصول هجن يا مذهبي متا. پيٽ ڀرڻ بعد ئي ڪجهه سمجه ۾ اچي ٿو، نه ئي اول ڪجهه ڪري سگهجي ٿو. بلڪل ابتڙ انجي جيڪو اڄ تائين انسان کي سڪاريو ويو آهي.

نه صرف ايترو مارڪس اهو پڻ ٻڌايو ته اڄ جو سرمائيداران سرشتو ڪيئن هلي ٿو جنهن لاءِ هن خاص اهم اصول ڳولي ڪڍيا، بچت واداري وارو روشن اصول ئي اوندھ کي هٿائي سگهيو جنهن ۾ اڳ سڀئي بورجواڻي اقتصادي ماهر ٽافوڙا هڻي رهيا هئا. تاريخي ماديت هجي يا جدلياتي ماڻهو مارڪس کان ئي رهبري حاصل ڪري هن نه سمجهندڙ دنيا کي سمجهڻ لائق ٿيو آهي. هن ويندي حسابن تي به ڪارناما ڪري ڏيکاريو، هو سائنسي ماڻهو هو پر اهو رڳو مارڪس نه هو، هو ته تخليقي نموني تاريخ ۽ انقلابي قوتن کي اڳيان آڻيندڙ ۽ انکي انقلابي انداز ۾ اڳتي وڌائيندڙ عملي دانشور هو جنهن انساني عظمتن ۾ نون بابن جو وادارو آندو. هو سڄي ڄمار انقلابي رهيو ته جيئن سرمائيداران استحصال جي پاڙ پتي ڪڍجي ۽ رياستي ادارن جا لاه ڪڍي هميشه لاءِ پرولتاريا کي اقتصادي پنجوڙ مان آزاد ڪرائجي. هن ئي پهريون ڀيرو کين پنهنجي بدحالي ۽ طاقت کان واقف ڪرايو هو ۽ آزادي جي ضرورت ۽ وسيلن کان ويندي ان حالتن پيدا ڪرڻ جا ڏانوَ ڏسيا، جنهن سان سڄي مظلوم انسانيت آزاد ٿي سگهي ٿي. سڄي ڄمار جنهن اورچائي طاقت عزم ۽ ارادن سان مختلف رياستي ٺڳين سان وڙهندو رهيو سو رڳو ڪن ٿورن جي حصي ۾ ئي اچي سگهي ٿو. سندس سڄي زندگي گوناگون، ڪارنامن سان ڀريل آهي ڪهڙا ڪٿي ڪهڙا ڪٽجن. مارڪس پوري ڄمار مختلف حملن، جلاوطنين ۽ بهتانن سان وڏي صبر ۽ ڪمال استقلال ذريعي منهن ڏيندو

رهيو، ۽ بي پرواه ٿي ڪم ڪندو رهيو. جڏهن گهڻو مجبور ڪيو ويندو هو ته جواب ڏيندو هو، نه ته نظر انداز ٿي ڪندو رهندو هو. هو وڏو مانائتو موت مٿو، لکن ڪروڙن انقلابي پورهيتن جي پيار ڀريل ڳوڙهن کيس سينگاريو، سائبريا جي ڪاٺن کان ويندي يورپ ۽ آمريڪا جي انقلابين ۽ ڪيليفورنيا جي ڪنارن تائين رهندڙ سڀني ڪم ڪندڙن جي سڏڪن کيس خراج عقيدت ڏني. هن کي زندگيءَ ۾ هزارين مخالف مليا پر ڪوبه ذاتي دشمن کيس ڪونه هو. سندس نالو صدين کان صدين تائين زندهه رهندو ۽ اهڙا ئي سندس لکيل ڪتاب ۽ ليک!

ڪوڙين ڪايائون تنهنجيون، لکن لک هزار،
جيءَ سڀ ڪنهن جي سين، درسن ڌارو ڌار،
پرير! تنهنجا پار، ڪهڙا چئي ڪهڙا چوان.

(شاه)

مزید کتب پڙهڻ کے لئے آڄ ئي وزٹ ڪريو: www.iqbalkalmati.blogspot.com

ڪتاب

Sindhi Awami e-Books

ٽيڪسٽ انٽري ۽ اي بڪ ڪمپوزنگ: سڪندر علي ابڙو، قمبر علي خان

وڌيڪ ڪتابن لاءِ ڪلڪ ڪريو: <http://geocities.com/sindhiawami>